

Гүлзира ШАДИНОВА

философия ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(e-mail: shadinova.g@mail.ru) ORCID: 0000-0002-0518-422X

Әл-Фарабидің саяси-этикалық көзқарастарындағы кейбір философиялық идеялар

Аңдатпа

Бұл мақалада әл-Фарабидің саяси-этикалық көзқарастарындағы кейбір философиялық идеялары қарастырылады. Әл-Фараби әлеуметтік-саяси құбылыстарды талдап қана қоймай, сонымен бірге қоғамға және мемлекетке ақылға қонымды әділетті бағытты көрсетуге тырысты. Ойшылдың тұжырымдамасы практикалық құндылыққа ие болды және адамзат қоғамының болашағын болжаудың өзіндік түрі болып табылды. Әл-Фарабидің саяси философиясының жаңалығы да дәл осы болды. Зерттеудің маңыздылығы негізінен философ ұсынған теориялық принциптер мен ұсыныстарды игеруде жатыр. Әл-Фарабидің әлеуметтік-саяси және әлеуметтік-этикалық идеялары қоғамдағы бақыт пен игілікке жетудің жалпыға бірдей үйлесімге негізделген мінсіз адами бірлікті құру идеясы ретінде қарастырылады және осылайша өз уақытының әлеуметтік және моральдық мәселелерін теориялық тұрғыдан шешуге тырысады. Ойшыл саясаттың, мемлекет пен үкіметтің, қоғам мен мемлекеттің пайда болу проблемалары, оларды ұйымдастыру принциптері және мемлекеттік басқару формаларының толықтай дамуын өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» трактатында көрсете білді.

Кілт сөздер: Әл-Фараби, саясат, мемлекет, ізгілік, халық, мораль.

Gulzira SHADINOVA

PhD., Associate Professor, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan (e-mail: shadinova.g@mail.ru)

Some Philosophical Ideas in Al-Farabi's Political and Ethical Views

Abstract

This article discusses some of the philosophical ideas of al-Farabi's political and ethical views. Al-Farabi not only analysed socio-political phenomena, but also tried to show the society and the state a reasonable and fair direction. The idea of a thinker was of practical significance and a kind of prediction of the future of human society, which was an innovation in the political philosophy of Al-Farabi. The importance of the research lies mainly in the development of theoretical principles and recommendations proposed by the philosopher. Socio-political and socio-ethical ideas of al-Farabi are considered as the idea of creating a perfect human unity based on the universal harmony of happiness and well-being in society, and thus he tried to theoretically solve the social and moral problems of his time. The thinker was able to show the comprehensive development of politics, state and government, society and state, the principles of their organization and forms of government in his treatise «A treatise on the views of the inhabitants of a virtuous city».

Keywords: Al-Farabi, politics, state, virtue, people, morality.

Орта ғасырлардағы түркі-мұсылман философиясы қазіргі замандағы ұлттық философияның бастау көзі екені белгілі. Жалпы түркі халықтарының және қазақ ұлтының философиялық ойы әлемдік философияның ажырамас құрамдас бөлігі болғандықтан оның ерекшелігі жалпы тарихи-философиялық үрдістің ауқымында, дискурсында қарастырылуға тиіс. Бұл күрделі ғылым саласы мазмұндық, құрылымдық және типтік ерекшеліктеріне сай көптеген нарративтік мәліметтер мен деректерді қамтиды. Өкінішке орай, коммунистік қоғамда белгілі себептермен философияның осы саласын зерттеуге айтарлықтай мән берілмеді. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың: «Біз тәуелсіздікке қол жеткіздік. Біз бірлесіп жаңа ел орнаттық. Біз оның мәнін терең түсіне білдік және сезіне білдік. Ендеше, бүгінгі күн – біздің ортақ қуанышымыз, ортақ жеңісіміз» [1, 10-б.], – деген тұжырымы қазіргі кездегі қоғамдық сана мен ғылыми танымдағы рухани өрлеу үрдісінің негізгі бағытын айқындайды. Ол сонымен қатар көптеген гуманитарлық мәселелер бойынша зерттеушілерді тереңге бойлай түсуге шақырады. Онсыз рухани әлеміміздің нағыз бағалы тұстарын тарих сахнасына шығара алмаймыз.

Адам тарихындағы даму үрдісі ғылымның да дамуымен пара-пар келеді. Даму барысындағы алғашқы сипаттамалармен қоса заңдылықтар әлеуметтік-мәдени контексте қарастырылады. Жалпы айтқан кезде, ғылыми-зерттеушілік процестерге орта мен мәдени жағдайлар тікелей байналысты. Әрбір халықтың ата-бабасының шығармашылықтағы мұралары тарихтың дамуына үлкен үлестері бар. Тіпті оның өлшемі деп қарастыруға болады. Әр түрлі мағлұматтар, жазбалар, өлеңдер, шығармалар арқылы біз сол уақыттағы өмірдің қандай болғаны, қандай мәдениетті ұстанғанын біле аламыз. Толығырақ айтқан кезде, ол шығармалар – сол кездегі өмірдің бейнесі.

Қазіргі заманның тәуелсіз дамуы қазақ жұртында ғылым мен білімнің өркендеуіне кең жол ашты. Тарихи даму үрдісі де өрелі өрісін тауып, көш-керуенін түзей түсті. Ежелгі өркениет тұғырларына зер салу ғылыми-танымдық көкжиектен әрі шығып, қоғамдық, мемлекеттік мәнге ие болды. Олай болса қазіргі туған жеріміз өзінің тәуелсіздігіне қол жеткізген соң, ата-бабадан қалған сан алуан мұраларды толықтай зерттеп, өзімізге пайдасын бере алатындай мүмкіндікке жетіп отырмыз. Бұл үрдіс енді-енді байсалды ғылыми бағыт ретінде қоғамдық санада және болмыста күш ала бастады. Басқа елді мекендердің тарихын зерттелеп нәтиже шығарғанша, өзіміздің

түркі кезеңдердегі қаншама мұрадан жақсы нәтижелі ақпарат алуымызға болады.

Адамзат қоғамының пайда болуы мен жұмыс істеуі, идеалды мемлекет құру принциптері, азаматтық қоғамды құру жолдары қазіргі жағдайда өте өзекті болып табылады. Орта ғасырдың әлеуметтік және саяси ойларының, данышпандарының идеялары мен көзқарастары және біздің уақытымыз өте маңызды. Қазіргі заманғы қоғамды жаңарту және жетілдіру, демократиялық мемлекеттің қалыптасуы үшін одан үйрену үшін өткеннің рухани мұрасына үндеу қажет. Бүгінгі күні пайда болатын азаматтық қоғам контекстінде және демократиялық құндылықтармен жаһандық әлемді құруға тырысуда орта ғасыр авторларының көзқарасы өте маңызды [2]. Адам дәстүрлі дүниетанымдық көзқарасында, өздігінше аз мөлшерді түрде тәуелсіз болғанмен, ол жалпы нормалар мен құндылықтарға бағынады. Ұжымдық көзқарастар мен идеялар адамға, оның жеке дүниетанымына үстемдік етеді. Әлем тұтастай жаратылу процесінде діндер, әдет-ғұрыптар, принциптер мен діни нанымдар қалыптасты. Олар әдепті ой, парасатты дана сөз және ізгілік әрекет қағидаларын адамға сіңдіре білді [3, 218-б.].

Орта ғасыр мұсылман ұлы ойшылдарының бірі әл-Фарабидің еңбектері күні бүгінге дейін өз мән-маңызын жойған жоқ. Әл-Фараби – әлемдік әлеуметтік тарихында идеал қоғамның, мінсіз мемлекеттің негізгі қағидаттары мен принциптерін дамытуға өмірін арнаған философ және ғалым ретінде белгілі. Әл-Фарабидің философиясы мемлекеттің және қоғамның шығыс утопиялық көзқарасының басталуын белгіледі.

Әл-Фараби Орта және Таяу Шығыстағы аристотелизмнің, перипатетизмнің (классикалық араб-мұсылман философиясы мектебі) негізін қалаушы, «Екінші ұстаз» (Аристотельден кейін) ретінде танылды. Әл-Фараби философиялық және саяси мәселелер бойынша өте бай мұрасын қалдырып, идеалды идеяны дамытты, қоғам, мемлекет және билеуші туралы мәселелерді кеңінен қарастырды. Әл-Фарабидің саяси философиясы платонизм сызығын жалғастырады, сонымен бірге оның тәлім-тәрбиесі тәуелсіз ойлау, түпнұсқалық, дәйектілік және сенімділікпен сипатталады.

Әдістер

Зерттеу методологиясы объективтік, тарихилық, жүйелілік және ғылыми таным принциптеріне негізделді, сондай-ақ хронологиялық және хорологиялық зерттеу тәсілдері де қолданылды. Қарастырып отырған мәселені мүмкіндігінше объективтік тұрғыдан түсіндіруге

бағытталған әрі жаңа көзқарас тұрғысынан жазылған еңбектер басшылыққа алынды. Қазақстанның тәуелсіздік алуымен әл-Фарабидің ғылыми мұрасын зерттеуде жаңа бетбұрыстар белең алынды. Фарабитанудың бұл кезеңіне зерттеу тақырыбына қатысты тың, жаңашыл және тәуелсіз ұстанымның қалыптасуы және саяси-этикалық көзқарастардың рухани, ғылыми, идеялық мұрасын ғылыми әдістер тұрғысынан қарастыру болды.

Әбу Насыр әл-Фарабидің өз заманындағы саяси философиясының тұжырымдамасының сипатталуы

Әл-Фараби әлеуметтік-саяси құбылыстарды талдап қана қоймай, сонымен бірге қоғамға және мемлекетке ақылға қонымды әділетті бағытты көрсетуге тырысты. Ойшылдың тұжырымдамасы практикалық құндылыққа ие болды және адамзат қоғамының болашағын болжаудың өзіндік түрі болып табылды. Әл-Фарабидің саяси философиясының зерттеуі мен жаңалығы дәл осы болды. Зерттеудің маңыздылығы негізінен философ ұсынған теориялық принциптер мен ұсыныстарды игеруде жатыр. Әл-Фарабидің әлеуметтік-саяси және әлеуметтік-этикалық идеялары қоғамдағы бақыт пен игілікке жетудің жалпыға бірдей үйлесімге негізделген мінсіз адами бірлікті құру идеясы ретінде қарастырылады және осылайша өз уақытының әлеуметтік және моральдық мәселелерін теориялық тұрғыдан шешуге тырысады. Ойшыл саясаттың, мемлекет пен үкіметтің, қоғам мен мемлекеттің пайда болу проблемалары, оларды ұйымдастыру принциптері және мемлекеттік басқару формалары толықтай дамуын өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» трактатында көрсете білді.

Қазіргі кезеңде әлемді дұрыс игеріп және меңгеру үшін, келешек өмірдің дұрыс жолын таңдау үшін адамдар әр уақытта, әр дәуірде оған дейінгі өткен идеялар мен принциптерге сүйенді. Өткен тарих пен адамзаттың ғасырлар бойғы тәжірибесін қолдану тарихи қажеттілік болып табылады. Қазіргі уақытта елде түрлі саяси бағдарларды ұсынған партиялар мен қозғалыстар дүниеге келді. Олар дүниеге келіп қана қоймай, белгілі бір мақсатты көздейтін нақты күш ретінде саяси деңгейге шықты. Олардың саяси қызметі белгілі бір дәрежеде мемлекеттің, құқықтың, саясаттың істеріне әсер етуде [4, 42-б.].

Саясаттағы шындықты іздеудің жалғыз дұрыс әдісі – демократиялық ойлау жүйесін қалыптастыру екені белгілі. Мұндай балама ойлау жүйесінің алдыңғы тарихы, ондағы саяси оқиғалар мен ағымдардың, ойлар мен идеялардың пайда болуы мен дамуы мен жүзеге асырылу жолдары саяси және құқықтық ілімдер тарихы

ғылымында қарастырылады. Сонымен, адамзаттың саяси жолында болашақты дұрыс таңдау мүмкіндігі оның өткен тарихын қаншалықты жақсы оқып, зерттейтініне байланысты болып отыр.

Саяси ілімдердің тарихы әр түрлі көзқарастар мен ойлардың күресі туралы ғана емес, сонымен бірге адамзаттың сайланған өкілдері, мемлекет пен құқықтың даму тарихы, бостандық пен әділеттілік, құқық пен заңдылық, қоғамдық және мемлекеттік құрылым туралы, адамдардың құқықтары мен бостандықтары туралы терең және дана ойлар айтқандығын көрсетеді.

Гуманитарлық пәндердің өкілдері, ең алдымен философтар саяси ілімдердің тарихына заңгерлермен қатар айтарлықтай үлес қосты. Философиялық ойдың дүниежүзілік ойшылдары Пифагор, Гераклит, Демокрит, Протагор, Сократ, Платон, Аристотель, Эпикур, Әл-Фараби, Ибн Сина, Томас Аквиналар, Падуанский, Спиноза, Гоббс, Локк, Кант, Фихте, Гегель, Бердяев, Н. Макиавелли, жаңа дәуірдің ойшылдары Ж.Ж. Руссо, Т. Джефферсон, Пейн, Бентам, Штайн және т. б. басқа ойшылдар саяси-құқықтық ілімге зор мұра қалдырды [4, 52-б.].

Орта ғасырда өмір сүрген ұлы мұсылман ойшылы әл-Фарабидің саяси философиясының ең маңызды жетістіктерінің бірі – саяси көшбасшы тұжырымдамасын, оның маңызды қасиеттерін, мемлекет басшысын философтың таңдауы қағидатын дамыту.

Әл-Фараби мемлекетті нығайтуда адами және саяси қатынастарды реттеу айрықша рөл атқаратындығын атап көрсетті. Әл-Фарабидің ізбасарлары өзінің саяси философиясының негізгі қағидалары мен проблемаларын, сондай-ақ шығыс саяси ойларының жетістіктерін насихаттады, оның маңызды позицияларын нығайтты, біздің заманымызға дейінгі уақытта сақталуына және дамуына ықпал етті.

Әл-Фараби орта ғасыр дәуірінде әлеуметтік прогресс теориясын дамытқан, барлық саяси және әлеуметтік ой-пікірлерге үлкен әсер еткен, қоғамның, мемлекеттің (оның шыққанынан бастап толық жетілуіне) тұтас саяси және философиялық жүйені қалыптастырып, барлық адамзат үшін қолайлы тамаша үлгі ретінде қалыптастырған алғашқы адам болды.

«Әр адам өзінің табиғаты, - деп жазды әл-Фараби, - өзінің өмір сүруі және жетістіктерге жетуі үшін көптеген қажеттіліктерді зәру етеді, оған өзінің күші, жағдайы жетпейді, ал өзінің мұқтаждығын өтеу үшін жұрттардың бірлестігінің, қоғамдастығының әрқайсысының әр түрлі көмектерін қажет етеді, бірлестіктің барлық мүшесінің қызметі әркімге өзінің өмір сүруі және жетістіктерге жетуі үшін барлық жағдайды жасайды» [5,125-б.].

Осындай негізде әл-Фараби адам қоғамы пайда болуының табиғи теориясын ұсынды. Тек басқа адамдармен қарым-қатынаста ғана, әлеуметтік топта ғана адам өмір сүруі мүмкін. Адамдардың бірігуінің себебі олардың материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандырудағы мұқтаждығы болып табылады.

Әл-Фараби адам қоғамының пайда болуында еңбектің маңызы мен ролін өз деңгейінде басқаша қарастырды. Ол қоғамның пайда болуында материалдық қажеттілікті бірінші орынға қоя отырып, биологиялық көзқарасты жоққа шығарып қоғамның мәнін ашуда алға қарай елеулі қадам жасады. Әл-Фараби қоғамды ұлы, ортақ, кіші қоғам деп үшке бөлді. Ұлы қоғамда жерде тұратын барлық адам біріккен; Орта қоғамда жеке халықтар біріккен; ал кіші қоғам тек қана халықты ғана құрайды. Қала осы қоғамның алғашқы сатысы болып табылады. Халық қалалық бірігуге қарай бөлінеді. Ал адамзат қоғамы халықтарға қарай бөлінеді. Халықтар бір-бірінен үш белгісі арқылы ажыратылады: табиғи әдеттерімен дәстүрі бойынша, мінезі, тілі бойынша. «Бір халық екінші халықтан үш белгісі бойынша: табиғи әдеттері, табиғи мінезі, үшінші ойды білдіретін құралы тілі арқылы ажыратылады».

Мемлекет туралы ілімінде әл-Фараби мемлекеттің ішкі және сыртқы міндеттерін анықтап көрсетеді. Мемлекеттің сыртқы міндетіне қайырымды қала тұрғындарын қорғау немесе елді сыртқы жаулардан қорғау, яғни қорғаныс ұйымдастыруды атайды. Соғысты әл-Фараби әділетті, әділетсіз деп бөлді. Әділетті соғыс игілікті мақсаттарға жету үшін жүргізіледі және де онда қылмысты айыптау болады. Ал әділетсіз соғыстар қайырымды қала тұрғындарының мүддесіне бағытталады, яғни ол жеке басшылардың мүддесінен туындайды [5, 137-б.].

Мемлекеттің ішкі міндеті бұл тұрғындардың бақытқа жеткі жолын қарастырады: әділеттілік орнату, халыққа білім беру, тұрмыс туралы ілімге оқыту оларды адамгершілікке тәрбиелеу, бақытқа жеткізетін әдеттерді тарату болып табылады. Экономикалық мәселемен шектелетін мемлекет әл-Фарабидің есептеуінше мәдениетсіз мемлекет.

Әл-Фараби өз трактаттарында қоғамдық саяси мәселе бойынша халық билігімен демократия жайлы айтады. Мәдениетсіз қалалардың барлық түріне қарама – қарсы қайырымды қалаға ең жақыны коллективті қала дейді. Бұл қаланың тұрғындары барлық іс – қимылды тең құқылы, бұл жерде бағыныштылар мен билік етушілер жоқ. Ал қаланың басшылары құрметке иеленгендер ғана бола алады. Әл-Фараби бостандық пен тең құқылыққа ықыласпен қарайды, бірақ басшысыз, оның өкіметінсіз жалпыға ортақ бақытқа жету мүмкін емес деп есептейді.

Әл-Фарабидің дәуірінде мемлекеттік басқарудың билік етуші түрі феодалдық монархия болды. Онда бұқараны қатал қанау, елдердің арасында сансыз тонаушылық соғыстар болды. Сондықтан да әл-Фарабидің басқарудың коллективік, топтың үлгісі туралы идеясы, демократиялық әділетті, ақылды басшы туралы идеясы, ол заманда утопия - қиял еді.

Платон мемлекетті сынап және оның нашар элементтерін көп көрсеткен. Платон өзінің «мұратты» (идеалды) мемлекет туралы ойларын көрсетіп қоймай, оны мемлекеттің нашар жақтарымен салыстырады. Барлық нашар мемлекеттердің формасы үшін бір жақты ойлаудың орнына ұрыс-керіс, әділеттіліктің орнына әр жаққа бөліну; өмірдегі жоғарғы мақсатқа ұмтылудың орнына билік үшін төменгі мақсаттарға ұмтылады, ақша қуалау бар екендігін көрсетеді. Нашар мемлекеттің қозғаушы күші болып материалдық жоғары шығумен, соған ынталану болып табылады. Платонның айтуынша, сол кезде өмір сүрген мемлекеттердің бәрі нашар мемлекеттерге жатады. Олай ойлау себебі, ол мемлекеттерде бай және кедей деп таптық бөліну бар, шын мәнінде барлық мемлекет солай екіге бөлінеді: «ол екі қарама-қарсы жақтар біреуі кедейлер болса, екіншісі байлар жағы».

Платонның ойынша, адамдар өз қажеттіліктерін жеке дара өтей алмайды. Олар өмір сүруі үшін тамақ, киім өндіріп, үй салулары т.б жасаулары керек. Біреулері егіншілікпен, екіншілері тігіншілікпен, үшіншілері құрылыспен, төртіншілері етікшілікпен т.с.с айналысады. Сөйтіп, олардың бәрі бірігіп қана қажеттілігін өтейді. Осы бірігудің арқасында қоғам, мемлекет пайда болады. Мемлекет еркін адамдардың бәріне бірдей әділ қызмет етуі керек. Әділеттілік мәселесі бізді мемлекетке тікелей жеткізеді, өйткені адам жануарлар секілді жалғыздан-жалғыз өмір сүре алмайды [6].

Ал Әбу Насыр әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындары» трактатынан сөз қозғамай өтпеске болмас. Ойшыл «Қайырымды қала тұрғындары» атты трактатында «қайырымды қалаға» былай сипаттама береді.

«Міні жоқ қалада адамдар бір-біріне үлкен істерге қол жеткізуге көмектесе отырып, шынайы өмір сүре алады», - деп сипаттайды. Екі мінсіз қаланың да негізі «бірлік» [7, 149 б.].

Әл-Фараби философияның біртұтастығына және ақиқаттың бірлігіне сенген ғалым ретінде, Платон мен Аристотель ойларын бір-біріне қарсы қоюшы философиялық топқа қарсы төтеп беру мақсатымен екі ұлы философтың ойларын негіздеп, біртұтас құбылысқа біріктіруге тырысады; олардың ойларында қайшылықтың жоқтығын, әсіресе, ислами ақидамен байланысты мәселелермен

(әлемнің кейін пайда болуы, «ғинаят илаһия» немесе құдайдың қамқоры, сауап іс және жаза, адам жанының өлімнен кейін жоқ немесе ғайып болуының мүмкін еместігі мәселелері) қайшы еместігін көрсетеді. Бұл турасында әл-Фарабидің өзі былай дейді: «Заманымыздың халқының көбісінің ғаламның кейін пайда болуы (жаратылуы) және оның өздігінен бар екендігі (жаратылмағаны) туралы таласқанына, сол үшін бір-бірімен жауласқанына куә болдым, олар екі ұлы «хакім» алғашқы себепті («Жасаған») дәлелдеуде, жақсылықтың сауапқа және жамандықтың жазаға апаратыны, сол сияқты көптеген азаматтық, ахлақтық (этикалық) және логикалық мәселелерде бір-біріне қайшы деген ұстанымда болды. Осы трактатта екі ғұламаның ойларын біріктіруге күш салғым, екеуінің сенген нанымдарында бірлік пен сәйкестікті көрсеткім және ол екеуіне қатысты зерттеушілердің көңілдеріндегі күдік пен күмәнді сейілткім келді» [8, 127-б.]. Десек те, әл-Фарабидің кейбір шығармаларында оның жеке пікірлерінің жоғарыдағы біріктіру әрекетіне немесе сәйкестендіру ниетіне қарама-қайшылығын байқаймыз. Әрине, бұл жайт Шығыс философының жоғарыда аталған мәселелерге деген өзінің жеке көзқарасының және сенімінің бар екендігінен хабардар етеді. Біздіңше, әл-Фараби кейбір трактаттарын қоғамның шектеулі бөлігі: білгірлер («дәлел иелері») үшін ғана арналған. Бұл топ дәлелдеу және негіздеуді фәлсәфа мен шарифат арасында шыққан дауларды шешуге жеткілікті деп сенді [8, 19 б.].

Ортағасырда өмір сүрген ойшыл Әл-Фарабидің мемлекеттік құрылым туралы ілімі Платон мен Аристотельге дейінгі парадигмаға сәйкес келеді. Ол қоғамдық-саяси құрылымды, саяси институттардың гуманистік идеалдар мен құндылықтарға сәйкестігі идеясын өзіне алады.

Әл-Фараби даралықты емес, қоғамның екі идеалды түрін бейнелейтін адамдардың қауымдастығын көрсетеді. Кемелдік пен мемлекеттік жүйенің гуманистік бақыты, оның пікірінше, толыққанды қоғамда ғана мүмкін. Толыққанды қоғамның ең кішкентай түрі - қала. Сондықтан Әл-Фараби: «Ұлы игілік пен жоғары кемелдікке бірінші кезекте қалада қол жеткізуге болады.....» [5, 304-б.].

Конфуций тәрізді әл-Фарабидің де қоғамның идеалды құрылымы туралы пікірлері мемлекеттік құрылымға сәйкес келеді. «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» туралы трактатта бұл сұраққа көп көңіл бөлінген. Ойшылдың ең жоғарысында басқарушы тұратын, қоғамның иерархиялық құрылымын жақтағаны айдан анық.

Ғ.Қ. Құрманғалиеваның пікірінше, «Әл-Фарабидің философиясы гуманистік сипатқа ие. Гуманизмді адамның абсолютті

құндылықтарын этникалық, нәсілдік, діни және басқа да ерекшеліктерге тәуелсіз тұлға ретінде тануға негізделген белгілі бір көзқарастар жүйесі ретінде түсініп, ол былай деп жазады: «Әл-Фараби адамның адамгершілік бостандығы мен оны жүзеге асыру мүмкіндіктерін негіздейді. Қоғамның және оның әлеуметтік институттарының міндеті, ең алдымен, адамның адамгершілік жетілуінде [9, 7-б.].

Әл-Фарабидің көзқарастарындағы саясатты ізгілендіру контекстіндегі моральдық идеялар мәселелерінің пайымдалуы

Әл-Фарабидің саяси философиясы саяси мәселелерді түсінудің теориялық негізі ретінде ғана емес, сонымен қатар саяси процестердің табиғатына, сипатына, даму үрдістеріне талдау жасайтын саяси тұжырымдама ретінде де қызығушылық тудырады. Әл-Фарабидің терең гуманистік және рационалды сипаты бар саяси тұжырымдамасы Шығыс және ежелгі грек мәдениетінің философиясы мен этикалық-саяси жетістіктері негізінде қалыптасты. Әл-Фарабидің үлкен жетістігі ол өзінің алдын келген ойшылдардың құнды идеяларын қабылдап, сақтап қана қоймай, сонымен қатар философияның логикалық-теориялық аппаратын едәуір байытты және келесі ұрпаққа философияның саяси жүйесін беріп отырды.

Әл-Фараби саяси теорияларға байланысты ой айтқанда негізінен Платонға сүйенді, оның идеалды мемлекетінің ілімі қазірдің өзінде басты саяси-философиялық трактаты - «Мінсіз дөңес» деп аталады. Әл-Фарабидің арқасында ежелгі саяси дәстүр араб-мұсылман ойының ажырамас бөлігі болды. Исламдық грек философиясы мен ислам догмаларының «фалсафаны» зерттеген философтар мұсылман дінінің негізгі қағидаларын негіздейтін ұтымды жолдар әзірледі [10].

Соңғы жылдары бірқатар шығыс жұмыстарында (Patricia Crown, Miriam Galston, Debora Black) бұл әл-Фарабидің саяси философиясының «мұсылман» компонентіне айтарлықтай қызығушылық бар екенін атап өткен жөн. Атап айтқанда, кейбір авторлар (Патриция Корона) Платонның тамаша философиялық пікірлерімен емес, Мұхаммед пайғамбардың заманындағы мұсылман қауымдастығымен фарабтық саяси идеалды анықтауға бейім. Өзгелері (Курт Хусейн) әл-Фарабидің «үзіліс» туралы Платонмен сөйлесіп, екі философтың «диалогын» нақты тарихи мәселелердің контекстіне аударады [11, 48-б.].

Көптеген ежелгі дәстүрлерді, бірінші кезекте, Платон мен Аристотельдің көзқарастарын ұстанған ойшылдардың саяси мәселелерін түсінуге деген көзқараста салыстырмалы айырмашылық

бар. Әлеуметтік идея мәселесін - мейірімді қаланы дамыта отырып, ортақ өмірге, мақсаттарға және көшбасшылыққа біріктірілген адамдар қауымдастығын түсінді. Саяси философия мәселелеріне ерекше көңіл бөлініп, ойшылдардың әлеуметтік идеясын жүзеге асырудағы принципті ұйымдастыру тәжірибелік басшылықтың болуына байланысты [12].

Әл-Фарабидің саяси идеялары айқын геосаяси сипатқа ие. Ол, Аристотель сияқты, саяси құбылыстар мен процестерді табиғи және табиғи себептерге түсіндіріп, саясат пен географияны үнемі байланыстырады. Мысалы, адамзат қоғамы географиялық және әлеуметтік факторлардың біріккен әсерінің нәтижесі болып табылатын «тұрғылықты жердегі көптеген адамдардың бірлестігі» болып табылады.

Сонымен қатар ол адамзат қоғамын тұтастай алғанда өркениет ретінде «үш табиғи нәрсеге: табиғатқа, табиғи кейіпкерге және үшінші тұлғаға (адамға) негізделген, бір-бірінен ерекшеленетін бөлек халықтарға бөлді». Тұжырымдамалар табиғи заңдылықтар туралы баяндалып жатыр. Ойлау құрылымы бұл тіл, яғни оның табиғаттан туған сөйлеуі.

Осылайша, әл-Фарабидің пікірінше, географиялық факторлармен анықталатын табиғи себептер – оның тілі, ділі және сипаты. Бұдан басқа, ол барлық қоғамдарды (мемлекеттерді) үлкен, орташа және кішкентай етіп бөлді. «Үлкен қоғам - бір-біріне біріктіретін және көмектесетін көптеген халықтардың жинағы. «Үлкен, орта және кішігірім қоғамдарда империяны, ұлт-мемлекеттерді және полистерді тани алады. Сонымен бірге ойшыл көзқарас тұрғысынан ұлы, орта және кішігірім қоғам толығымен дербес, саяси тұрғыдан тәуелсіз бола алады, ал білім ізденген адамдарды («мінсіз қоғамдар») жақсарту үшін барынша мүмкіндік береді. Әл-Фарабидің айтуынша, қала қоғамдастығында ең ұлы «жетілу» бар [13].

Әл-Фарабидің саяси философиясы шындыққа және олардың қарсыластарына қатысты идеяны білдіреді. Әмбебап адами құндылықтардың линзасы арқылы сынға ұшырайтын қолданыстағы бұйрықтар мен басқару әдістері нақты болып табылады. Идеал - өзінің саяси идеалдарына сәйкес философтың ойлап тапқан әлемі. Әл-Фарабидің мінсіз әлемі әділдік, сүйіспеншілік, ізгілік, өзара көмек және үйлесім әлеміне негізделген; бұл - болашақтың адал мемлекетінің жобасы; ойшылдың адамзаттың бақытты болашағына деген сенімін көрсетеді.

Сонымен, идеалдық мемлекет келесідей қасиеттерге ие болуы керек: қаланың және оның пайдаланатын жерлерімен бірге көзге

түсерліктей болуы; этникалық біркелкілігінің қатал сақталуы және қоғамның тұйық мінезі; үлгілі қоғам жоғарыда көрсетілгендей таптар арасындағы нақты функционалдық міндеттері бөлінген қайырымды-азаматтық қоғам болуы қажет. Әркім тек өз жұмысымен айналысып, басқаның жұмысына араласпайды. Барлығы - билеушілер де, халық та бір-бірін «азамат» деп атайды, билеушілер сонымен қатар «қорғаушы» және «көмектесуші» деген атқа ие, ал халық сондай-ақ «төлеуші» және «асыраушы» деген атқа ие болады: билеушілер бір-бірін «билікті басқаруда» әріптестер ретінде көреді, сондай-ақ барлығы да тек мейірімді көзқараспен қарап қоймай, соған тиісті болуы керек. Осылай біртіндеп бірлікке келеді.

Гуманизм - әл-Фарабидің саяси шығармашылығының негізгі ерекшеліктерінің бірі. Ойшылдардың саяси философиясы гуманизмнің екі қырын ашып көрсетеді: этикалық және саяси. Этикалық аспект, гуманистік құндылықтарды өсіру адам туралы адамның ой-пікірлерін әлемнің ең жоғары құндылығы ретінде көрсетеді. Философ ұсынған саяси аспект, қоғамда лайықты өмір сүру жағдайын жасау қажеттілігі туралы идеяны көрсетеді. Осыған сүйене отырып, ойшыл моральдық идеалды саяси қырларынан дәлелдеуге тырысады [14, 9-б.]. Сол себепті әл-Фарабидің саяси философиясы діни бояуға, яғни, ойшылдың іліміндегі саясат, этика және дін өзара байланысты екендігін көрсетеді.

Әл-Фарабидің саяси тұжырымдамасында діни көзқарас терістелмейді. Оның көрінісі моральдық және саяси функционалдық жағдайға байланысты. Дегенмен, оның діни көзқарасы өзін-өзі қадағалаудан және әлемнен алыс экстатикалық көзқарастарды іздеумен айналыспайды. Жобаның нәтижелері әл-Фарабидің саяси философияның терең, прогрессивті, шынайы және рационалистік жүйесін қалыптастырғанын көрсетеді және келесі қорытындыларды жасауға мүмкіндік береді:

1. Әл-Фарабидің әлеуметтік-философиялық және саяси көзқарастары нақты тарихи жағдайларда, себептері мен саяси мақсаттылық принципіне негізделген.

2. Әл-Фарабидің саяси философиясы бұрынғы философиялық, моральдық және саяси ілімдердің негізінде, үнді, шығыс (парсы, үнді және т.б.) және ежелгі грек мәдениеттерінің синтезі мен өзара әрекеттесуіне негізделген.

Әл-Фарабидің саяси теориясының ең маңызды, бастапқы идеологиялық көзі - жақын және таяу шығыс парсы-араб тілді халықтардың философиялық көзқарасы, әлеуметтік-саяси және моральдық доктринасы болып табылады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ежелгі грек саяси философиясы, әсіресе, аристотелизм

мен неоплатонизм идеялары ойшылдың саяси көзқарастарын қалыптастыруға тікелей және жемісті әсер етті. Әл-Фарабидің саяси дүниетанымын дамытуға айрықша ықпалын тигізді, ол исламның философиясының әлеуметтік-саяси үрдістері болды және оның замандастарының перипатетикасының философиялық идеялары белгілі бір орынға ие болды.

Әл-Фарабидің саяси философиясы, әртүрлі халықтардың әлеуметтік, философиялық және саяси ойларының әртүрлі мәдени дәстүрлеріне әсер етті, бұл олардың сабақтастығын куәландырады.

Әрбір қоғамда бүкіл елді бейбіт әрі бір даму бағытында ұстау үшін саяси биліктің дұрыс құрылғанына тәуелділік жасай аламыз. Сол себепті де саяси билік әр түрлі жолдарды пайдаланады. Яғни сыртқы байланыстарды да, ішкі мәселелерді де орынды шеше білуі қажет болып саналады. Нәтижеге келгенде билік те, халық та бір-біріне тек қолдау келісіммен өмір сүруі керек [14, 9-б.].

Бұл мәселе бойынша, әл-Фарабидің философиялық жүйесі орта ғасырдағы әлеуметтік ойдың келесі, ең жоғары деңгейін білдіреді. Ойлаушы онтология проблемаларын қарауға жаңа, түпнұсқа заттардың, материяның және формалардың өзара байланысы туралы доктринаға әкеле алды; гносеология, логика және әсіресе ғылымның жіктелуін дамытты.

Әл-Фараби көзқарастарындағы саяси көшбасшылықтың моральдық идеясы және оның қазіргі әлемдегі көріністерімен байланысы

Әбу Насыр әл-Фараби өз уақытында саяси философия мен саясатқа түбегейлі жаңа, өте прогрессивті түсіндірме беру арқылы басқа ғылымдардың арасынан орнын берді. Саяси философия, ойшылдың пікірінше, саясат туралы білімді дамытып, саяси шындықты және әртүрлі қатынастарды, олардың тұрақты өзгеруін көздейтін саяси білімді қалыптастыруға көмектеседі. Философ қоғамның және адамның өміріндегі саясаттың рөлі мен функцияларын анық және сенімді түрде көрсетеді.

Саясаттың басты мақсаты, ойшылдың айтуынша - қоғамның бақыт пен моральдық және зияткерлік сауықтыруға жету жолдарын іздеу. Әл-Фараби әлеуметтік дамуды қамтамасыз етудегі саясаттың маңыздылығын, жалпы адамзат пен қоғамды жақсарту үшін қолайлы жағдай жасау, ортақ мақсаттарды айқындау, келісілген әдістерді және оларға қол жеткізу жолдарын атап көрсетеді. Ойшыл көзқарас тұрғысынан алғанда, саясат әртүрлі топтардың мүдделері мен қажеттіліктерінен ғана білдірмейді, сонымен қатар қоғамдық тәртіпті

қамтамасыз етеді, болашақ мемлекеттік құрылым үшін жобаларды дамытады.

Әл-Фарабидің саяси философиясы көп қырлы, ол маңызды саяси мәселелерді қамтиды, оларды тығыз байланыста және өзара тәуелділікпен қарастырады. Ойшылдың ой-пікірлерінің басты тақырыбы - адам, оның табиғаты, адамның мақсаты, адам қабілеттерінің түрлі көріністері. Әл-Фараби адамзат қоғамының және мемлекеттің себептері, эволюциясы, құрылымы мен қозғаушы күштерін ұтымды түрде түсіндіруге тырысады, мемлекеттің мінсіз нысандарын және мемлекеттік билікті басқаруды анықтайды.

Мемлекеттің шығу тегі, ойшылдың пікірінше, қоғамның қажеттілігін тудырады, өйткені қоғамдағы адамдардың бірігуі жаңа қажеттілікті қалыптастырады. Мемлекет иерархиялық организм ретінде әр түрлі әлеуметтік топтардың мүдделерінің тепе-теңдігін, қоғамның үйлесімді дамуын және адамдардың бақытты түпкі мақсатына қол жеткізуін қамтамасыз етеді. Мемлекет, ойшылдың айтуынша, қоғамды тәртіпсіздік пен қаскөйлікті қорғауға арналған құрал ғана емес. Әл-Фарабидің қоғам мен мемлекет ұғымдарының нақты саралануының жоқтығына қарамастан, оларды бір-бірінен тығыз өзара байланысты және өзара іс-қимыл ретінде ерекшелендіреді. Бұл орайда философ қоғам мен мемлекет арасындағы қарым-қатынасын олардың органикалық байланысының аспектісінде қарастырғаны маңызды. Мемлекеттің пайда болуы мен жұмыс істеу заңдарын анықтау, ол әлеуметтік даму заңдарына сүйенді [14, 10-б.].

Әл-Фарабидің мемлекеттің нысандары, ұйымдастыру принциптері, билік ету әдісі мен тәсілдері туралы көзқарасы айтарлықтай қызығушылық тудырады. Мемлекеттің нысандарын мемлекеттік биліктің жұмыс істеу ерекшеліктеріне, басқару түрлеріне және мемлекет басшысына және оның азаматтарына бағыттайтын мақсаттарға қарай ойшыл анықтайды. Әл-Фараби өмір сүру деңгейінің және қоғамның дамуының моральдық-зияткерлік қағидаттарына сүйене отырып, мемлекеттерді қайырымды және надан деп бөледі. Мейірімді мемлекет - негізгі философиялық тұжырымдама және ойшылдың саяси тұжырымдамасының негізі, оның мазмұны мен қағидалары адам ағзасына ұқсастықпен философия арқылы анықталады. Әділетті мемлекеттің ұғымы шын мәнінде бар әлеуметтік-экономикалық жүйелерге, моральдық-этикалық стандарттарға және мінез-құлық ережелеріне балама болып табылады; оның мағынасы теориялық тұрғыда түсіндіріледі және ізгі әлеуметтік тәртіпті іздейді. Әділетті мемлекеттің иерархиялық тәртібін ойлаушы үйлесім мен

ұтымдылықты, қоғамның адамгершілік және интеллектуалды жетілуін және түпкі мақсатқа қол жеткізудің негізі ретінде бақылайды.

Дегенмен, мейірімді мемлекет тұжырымдамасы әлі де утопиялық және теориялық еді; оның мүмкіндікке келмейтін үлгісін ортағасырлық дәуірде әл-Фараби жүзеге асыра алды. Мейірімді мемлекеттің тұжырымдамасы қазіргі кезде де, болашақта да бар тәртібін өзгерту жолдары ретінде, әлеуметтік әділетсіздіктің, ойлаушының дәуірінде болған үкіметтің биліксіз тәсілдерін, формалары мен амалдарын қабылдауға жауап болды.

Әл-Фарабидің саяси философиясының ең маңызды жетістіктерінің бірі - саяси көшбасшы тұжырымдамасын, оның негізгі қасиеттері мен ерекшеліктерін көрсете отырып, мемлекетті нығайтуға және адамның әлеуметтік-саяси қатынастарды реттеуге мемлекет басшысын тағайындайды. Мемлекет басшысы ойшылдың саяси философиясында мемлекеттің пайда болуы мен жұмыс істеуінің себебі ретінде ғана емес, сондай-ақ жоғары білімі, дағдылары мен доминант дағдылары бар саяси тұлға ретінде де әрекет етеді. Әл-Фарабидің кәсіби қасиеттері мен негізгі міндеттері, ең алдымен, адамгершілік басқарумен, қоғамның барлық мүшелерінің мүдделерін ескеретін бірыңғай саяси бағытты дамытумен анықталады. Басшы әділдіктің кепілі, азаматтарды заңсыздықтан, қаскөйліктен және ар-ожданынан қорғап, қорғайтын жеке қасиеттері үшін сайланады.

Бұдан басқа, әл-Фараби адамзаттың тарихи дәуірінде заңдарды жаңартуға болатынын айтады. Бұл жағдай мемлекеттің қайта құрылуымен байланысты. Бұдан басқа, әл-Фараби заңдарды қабылдау кезінде қарапайым жеңілдіктермен (ауыз су, өзен төсектері және т.б.) халықтың әлеуметтік қауіпсіздігін ескеру қажет және бұл барлық әділ шешілуі керек. Осылайша әрбір адамның басы үшін маңызды: мемлекеттің әрбір азаматы, әрбір отбасы артықшылықтарға лайық, ал олардың әл-ауқаты бүкіл қаланың (мемлекет) игілігі ретінде қарастырылады [15, 64-б.] Осыған байланысты, адамгершілігі мол адам өзі ғана емес, қоғамның да қамын ойлайды. Сонымен қатар ол заң бойынша көтермеленгендіктен емес, әділдікке ең жоғары құндылық ретінде ұсынылғандықтан, бәріне әділдікпен басшылық жасайды.

Адамға осы қасиеттердің даруына негіз болатын нәрсе белгілі тәртіптегі қалалар мен халықтарға тән және бірлесіп пайдаланылатын лайқатты әрекеттер мен мінез-құлық. Ол [бұл ғылым] әлгіндей әрекеттер мен мінез-құлық белгілі бір әдіспен басқарғанда, осы әрекеттерді, мінез-құлықты, сапаларды, қасиеттер мен ниет - құлықты қалалар мен халықтар арасында нығайта түсетіндей етіп басқарғанда

ғана, жоғалып кетпес үшін сол қалалар мен халықтарда осы қасиеттерді сақтағанда ғана болатынын түсіндіреді. Бұлай басқару үшін осыларды нығайтып, баянды етілген тәртіпті сақтау үшін сол әрекеттерге итермелейтін белгілі бір жұмыстың жүргізілуі немесе соған қабілеттің болуы шарт. Міне, осы жұмыс пен қабілет дегеніміз, патшалық немесе жоғарғы өкімет билігі, мұны адам не деп атаса да өз еркі. Ал саясат осындай жұмыстың негізі болмақшы.

Басқарудың екі түрі болады: басшылықтың бірі әрекеттерді, мінез-құлықты, ерік қасиеттерін шыңдай түседі, осылардың арқасында шын бақытқа қол жетеді және бұл өзі қала мен халықты қайырымдылықпен басқару болып табылады. Осылай басқаруға бағынатын қалалар мен халықтар қайырымшыл қалалар мен халықтар болып табылады.

Басқарудың екінші түрі қалаларда шындығында бақыт болып табылмайтын, қиялдағы бақытқа қол жеткізетін әрекеттер мен қасиеттерді нығайтады; мұндай басқару – наданшылық басқару. Басқару көптеген қосымша түрлерге бөлінеді, мұның әрқайсысы алға қойған мақсатына қарай әр түрлі аталады.

Әл-Фараби әзірлеген, рационализмге негізделген және әділетті және адамгершілік өмірін ұйымдастыру жолдарын іздейтін философиялық әлеуметтік-саяси доктрина, қолданыстағы құрылғыны өзгерту, түрлендіру, адамның саяси азаттығы, оның рухани байлығы мен мүмкіндіктерін ашу, гуманизмнің негізі және басқа да бірқатар ережелер, Орта және Таяу Шығыстағы саяси философияның қалыптасуына негіз болды.

Алайда, оның идеялары Орта ғасырда іске қосылмағанына қарамастан, Әл-Фараби көтерген саяси мәселелер мен моральдық мәселелерді логикалық анықтамалар деңгейіне келтіріп, осылайша осы саладағы теориялық және әдіснамалық зерттеулердің негізін қалады. Философтан импульс алған проблематикалар өте маңызды орынға ие болды және өздерінің теориялық идеяларын негіздеу үшін оның оқытуына кеңінен жүгінген әріптестерінің және кейінгі ойшылдардың философиялық және саяси жүйелеріне үлкен ықпал етті. Тәртіптер оның идеяларын жаңа тарихи жағдайларда шығармашылық түрде дамытты. Айта кету керек, ойшылдардың ізбасарларының саяси тұжырымдамасы саяси философияның өрлеу жолындағы алға қойылған және прогрессивті қозғалысы болып табылды.

Әл-Фараби сияқты, олар өз уақытының және қазіргі тәртіптің әлеуметтік және саяси процестерін сыни түрде талдауға тырысады. Алайда әл-Фараби мен философтың ізбасарлары өз идеалдарын осы дәуірдің күнделікті тәжірибесіне аудару мүмкін емес екенін түсінді.

Дегенмен, олар ережелерді негіздеді және қолданыстағы тәртіпті өзгертуге арналған принциптерді әзірледі. Бұл олардың еңбегі. Олардың ілімдерінің сәйкес келетін сәттері өздерінің көзқарастарының гуманистік және рационалистік негізі болып табылады, бұл тарихи және саяси оқиғалардың қайталануымен түсіндіріледі. Дегенмен, олардың барлық жақындығы мен ұқсастықтарымен, олардың ілімдерінде белгілі бір айырмашылық бар: әрбір философияда ерекше көзқарас, ерекше талдау және зерттелетін проблемаға нақты көзқарас, сондай-ақ саяси философияның одан әрі дамуын анықтау ниеті бар. Бұл олардың әлеуметтік-саяси көзқарастар жүйесіндегі прогреске және барлық әлеуметтік қатынастар жүйесінің өркендеуіне серпін беретін теориялық күш-жігер болатын. Мұның бәрін ескере отырып, әл-Фарабидің, әсіресе оның саяси философиясының жұмысы ерекше назар аударғаны таңқаларлық емес, әртүрлі дәуірдің ойшылдары үшін зерттеу объектісі болды және қазіргі заманғы зерттеушілердің қызығушылығын тудырды.

Әл-Фарабидің философиясы көптеген өнімді идеяларды дамытты. Орта ғасырдағы араб-ислам шығысында алғашқылардың бірі болып, әлеуметтік өмірдің философиялық түсінігін көтерді, қоғамның әлеуметтік, саяси, моральдық және этикалық өмірді зерттеуге арналған тұжырымдамалық негіз әзірледі. Әл-Фараби мұраты егеменді Қазақстан ұмтылған «прогрессивтік мұра қоғамына» жақын болды. Олардың түркі-исламдық контексті мен байланысы философия туралы идеяларда еркіндіктегі сүйіспеншілікке толы көзқарас, жеке тұлғаның мақсаты мен қоғам ретінде бақытқа жету туралы, қазақ философиясының «құт» тұжырымдамасы, «ақсүйек» туралы қазақша түсінікке жақын идеал билеуші туралы түсінік және т.б. туралы көрініс табады. Әл-Фараби өзінің әлеуметтік-саяси көзқарастарында ақылды мемлекет билеушісі болған кемелді адамның идеалын іске асырған қоғамдағы басты рөлді көрсетті. Оның мемлекет туралы және оны дұрыс басқару туралы идеясы, билеушінің жоғары миссиясы Қазақстанның шынайы тарихында әлемнің құрылымында онтогенездің адамзат пен әлеуметтік мәні бар ең жоғары мағыналары мен құндылықтары ретінде қалыптасқан мемлекеттік құрылым принциптерін қамтуға қабілетті деген мәселесі әлі күнге дейін өзекті болып табылады. Әл-Фараби биік мұраттарды білдіретін қоғамның қалай болатынын көрсетті. Бұл міндет қазіргі заманғы Қазақстанға басты мәселе ретінде қаралады.

Қорытынды

Әл-Фарабидің тұлғасы замандастарымызға неге соншалықты тартымды? Әл-Фарабидің әлеуметтік-саяси және әлеуметтік-этикалық идеялары қоғамдағы бақыт пен игілікке жетудің жалпыға бірдей үйлесімге негізделген мінсіз адами бірлікті құру идеясы ретінде қарастырылады және осылайша өз уақытының әлеуметтік және моральдық мәселелерін теориялық тұрғыдан шешуге тырысады. Ойшыл саясаттың, мемлекет пен үкіметтің, қоғам мен мемлекеттің пайда болу проблемалары, оларды ұйымдастыру принциптері және мемлекеттік басқару формалары толықтай дамуын өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» трактатында көрсете білді.

Әбу Насыр әл-Фарабидің философиялық, саяси және гуманистік көзқарастары Шығыс және Батыс елдерінде философияның қалыптасуына және дамуына зор ықпал етті. Шығыстың ұлы ойшылының ғылыми мұрасы біздің зерттеу тақырыбымызға айналды. Мың жылдан астам уақыттан бері әл-Фараби трактаттары бірнеше рет зерттеліп, талданып, қайта қарастырылып, сонымен қатар ғалымның ғылыми жұмыстарының жаңа қырлары пайда болды.

Он бір ғасыр өтсе де, әл-Фарабидің іліміндегі көптеген идеялар әлі күнге дейін өзінің өзектілігін сақтауда. Бұл идеялар адамзаттың бай рухани арсеналын құрайды. Атап айтқанда, адамның рухани кемелділігі, идеал қоғамның қалыптасуы және қоғамның идеалды көшбасшысы туралы идеялары. Әл-Фарабидің ілімдерінің негізгі мәні тек адамның рухани жетілуіне ғана емес, сонымен бірге қоғамдағы құқықтық және заңнамалық нормаларды жақсартуға да қатысты.

Түркілік рухани дәстүрдің құндылықтық мазмұнын зерделеу қазіргі таңдағы гуманитаристикада жалғасын табуда. Оның сұранысқа ие болуы өткеннің мұрасы замандастарымыз үшін өзекті болуымен, біздің қазіргі кезеңіміз өткенің мәдениетімен тығыз байланысты болуымен астасып жатады. «Қазақстан-2050» Стратегиясы біздің қазіргі кезеңіміз бен өткенімізді байланыстырушы дамудың магистралды векторын анықтады, өткеннің дауысының камертонын қазіргінің симфониясымен байланыстырды. Оның негізгі ұстанымдары – мәдени мұраға деген ұқыптылықпен қараушылық, мәдени байлығымызды көбейту, дәстүр мен мәдениетті ұлттың генетикалық коды ретінде түсіну – осының барлығы Қазақстан мемлекетінің мәдени саясатын айшықтайтын белгілерге айналды және сонымен қатар оның өткеннің рухани және материалдық мәдениетіне қатынасының мәні мен мазмұнын анықтады. Қазіргі жағдайдағы түркітілдес елдердегі сұхбат тарихи тәжірибеге сүйене отырып қарастырсақ мәдени диалог

ретіндегі болашағы үлкен, өйткені түркілік әлемнің мәдени парадигмасында негізгі рухани бастаулар бар – олар түркі тілдері мен түркілік дәстүрлер. Түркі әлемінің зияткерлік әлеуеті зор, ол жалпыәлемдік мәдени кеңістікте жүзеге асуда және ол әлемнің мәдениетке түркілердің қосқан үлесі қомақты болғанына қарамастан өзінің жалғасын табуда [16, 222 б.].

Қорытындылай келе, Әл-Фарабидің философиясы көптеген өнімді идеяларды дамытты. Орта ғасырдағы араб-ислам шығысында алғашқылардың бірі болып, әлеуметтік өмірдің философиялық түсінігін көтерді, қоғамның әлеуметтік, саяси, моральдық және этикалық өмірді зерттеуге арналған тұжырымдамалық негізін әзірледі. Әл-Фараби мұраты егеменді Қазақстан ұмтылған «прогрессивтік мұра қоғамына» жақын болды. Олардың түркі-исламдық контекстімен байланысы философия туралы идеяларда еркіндіктегі сүйіспеншілікке толы көзқарас, жеке тұлғаның мақсаты мен қоғам ретінде бақытқа жету туралы, қазақ философиясының «кұт» тұжырымдамасы, «ақсүйек» туралы қазақша түсінікке жақын идеал билеуші туралы түсінік және т.б. туралы көрініс табады. Әл-Фараби өзінің әлеуметтік-саяси көзқарастарында ақылды мемлекет билеушісі болған кемелді адамның идеалын іске асырған қоғамдағы басты рөлді көрсетті. Оның мемлекет туралы және оны дұрыс басқару туралы идеясы, билеушінің жоғары миссиясы Қазақстанның шынайы тарихында әлемнің құрылымында онтогенездің адамзат пен әлеуметтік мәні бар ең жоғары мағыналары мен құндылықтары ретінде қалыптасқан мемлекеттік құрылым принциптерін қамтуға қабілетті деген мәселесі әлі күнге дейін өзекті болып табылады. Әл-Фараби биік мұраттарды білдіретін қоғамның қалай болатынын көрсетті. Бұл міндет қазіргі заманғы Қазақстанда басты мәселе ретінде қаралады.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Жүз жылға татитын он жыл. –Алматы, Атамұра, 2001. –112 б.
2. Насимов М. ‘Әл-Фараби және саясат ғылымы’ [Электрондық ресурс]. URL <https://abai.kz/public/post/9143> 25.01.2019.
3. Сагикызы А., Сатершинов Б.М., Молдағалиев Б.Е., Смагулов М.Н., ‘Synthesis of traditional and islamic values in Kazakhstan’ // European Journal of Science and Theology. 2015. 217-229 pp.
4. Саяси ілімдер тарихы // З.С. Гаипов, Ш.М. Жандосова / З.К. Шәукенова мен С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. Алматы, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 192 б.
5. Әл-Фараби. ‘Философиялық трактаттар’. Алматы, Ғылым, 2015. - 395 б.

6. 'Платон философиясы' [Электрондық ресурс]. URL <https://martebe.kz/platon-filosofiyasy/15.12.2018>.
7. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. Алматы, Ғылым, 1975, 400 б.
8. Момынқұлов Ж.Б. 'Әл-Фарабидің дүниетанымындағы діннің алатын орны'. 09.00.03 – философия тарихы. Философия ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2009. 151 б.
9. Курманғалиева Г.К., 'Введение // Философия аль-Фараби и исламская духовность'. Алматы, Компьютерно-издательский центр Института философии и политологии МОН РК, 2005. –298 с.
10. 'Арабо-мусульманская философия и культура' [Электронный ресурс]. URL <http://nataufik.com/politicheskij-ideal-al-farabi/>. 18.10.2018.
11. 'Аль-Фараби. Совершенный град', //Ибрагим Т.К., Ефремова Н.В. Мусульманская философия. Фальсафа. Антология. Казань, Аль-Фараби. Философские трактаты'. Алма-Аты, 2009. –430 с.
12. 'Политические и правовые идеи аль –Фараби' [Электронный ресурс]. URL <https://helpiks.org/7-22265.html> 24.11.2018.
13. 'Политические взгляды аль-Фараби'[Электронный ресурс]. URL <http://allrefs.net/c13/4ep0e/p8/> 17.11.2018
14. Джураев Р. З., 'Политическая философия Абу Насра ал-Фараби'. Дис. ... канд. филос. наук : 09.00.03, Душанбе, 2004. –176 с.
15. Азербайев А.Д., 'Онтологическое единство нравственности и политики в философии аль-Фараби'. Диссертация. Астана, 2017. –150 с.
16. 'Қазақтардың рухани әлемі: әл-Фарабиден Абайға дейін', Ұжымдық монография. Алматы, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2016. –460 б.

References

1. Nazarbaev N.Ä. Jüz жылға tatityn on жыл. –Almaty, Atamūra, 2001.1–112 б.
2. Nasimov M. 'Äl-Farabi және sаяsat ğylymy' [Elektronдық resurs]. URL <https://abai.kz/public/post/9143> 25.01.2019.
3. Sagikyzy A., Saterşinov B.M., Moldagaliev B.E., Smagulov M.N., 'Synthesis of traditional and islamic values in Kazakhstan' // European Journal of Science and Theology. 2015. 217-229 pp.
4. Sаяsi ilimler tarihy // Z.S. Gaipov, Ş.M. Jandosova / Z.K. Şäukenova men S.E. Nürmüratovtyñ jalpy redaksiyasymen. Almaty, QR BĖM ĞK Filosofiya, sаяsattanu және dintanu instituty, 192 b.
5. Äl-Farabi. 'Filosofiyalyq traktattar'. Almaty, Ğylym, 2015. - 395 b.
6. 'Platon filosofiyasy' [Elektronдық resurs]. URL <https://martebe.kz/platon-filosofiyasy/15.12.2018>.
7. Äl-Farabi. Äleumettik-etikalıyq traktattar. Almaty, Ğylym, 1975, 400 b.
8. Momynqūlov J.B. 'Äl-Farabidin dūnietanymyndaĝy dinniñ alatyn orny'. 09.00.03 – filosofiya tarihy. Filosofiya ğylymdarynyñ kandidatı ğylymi дәrejesin alu üşin daiyndalĝan dissertasiya. Almaty, 2009. 151 b.
9. Kurmangaliev G.K., 'Vvedenie // Filosofiya al-Farabi i islamskaya duhovnost'. Almaty, Komputerno-izdatelskii sentr İnstitutı filosofii i politologii MON RK, 2005. –298 s.
10. 'Arabo-musulmanskaya filosofiya i kultura' [Elektronnyı resurs]. URL <http://nataufik.com/politicheskij-ideal-al-farabi/>. 18.10.2018.
11. 'Al-Farabi. Soverşennyi grad', //İbragim T.K., Efremova N.V. Musulmanskaya filosofiya. Falsafa. Antologiya. Kazan, Al-Farabi. Filosofskie traktaty'. Alma-Aty, 2009. –430 s.

12. 'Politicheskie i pravovye idei al –Farabi' [Elektronnyi resurs]. URL <https://helpiks.org/7-22265.html> 24.11.2018.
13. 'Politicheskie vzglyady al-Farabi'[Elektronnyi resurs]. URL [http://\[allrefs.net/c13/4ep0e/p8/](http://[allrefs.net/c13/4ep0e/p8/) 17.11.2018
14. Djuraev R. Z., 'Politicheskaya filosofiya Abu Nasra al-Farabi'. Dis. ... kand. filos. nauk : 09.00.03, Duşanbe, 2004. –176 s.
15. Azerbaev A.D., 'Ontologicheskoe edinstvo нравstvennosti i politiki v filosofii al-Farabi'. Dissertasiya. Astana, 2017. –150 s.
16. 'Qazaqtardyñ ruhani älemi: äl-Farabiden Abaiğa deiin', Üjymdyq monografiya. Almaty, QR BGM GK Filosofiya, saıasattanu jäne dintanu instituty, 2016. –460 b.

Özet

Bu makale, Farabi'nin siyasi ve ahlaki görüşlerinin bazı felsefi fikirlerini tartışıyor. El-Farabi sadece sosyo-politik olayları analiz etmekte başarılı olmakla kalmadı, aynı zamanda topluma ve devlete makul ve adil bir yön göstermeye çalıştı. Düşünür kavramı pratik değere sahipti ve insan toplumunun geleceğinin bir tür tahminiydi. Bu, Farabi'nin siyaset felsefesinin incelemesi ve yeniliğiydi. Araştırmanın önemi, esas olarak filozof tarafından önerilen teorik ilkelerin ve önerilerin geliştirilmesinde yatmaktadır. El-Farabi'nin sosyo-politik ve sosyo-etik fikirleri, toplumdaki mutluluk ve refahın evrensel uyumuna dayalı mükemmel bir insan birliği yaratma ve böylece zamanının sosyal ve ahlaki sorunlarını teorik olarak çözmeye çalışma fikri olarak görülüyor. Düşünür, "İyi Şehrin İnsanlarının Görüşleri" adlı eserinde siyasetin, devletin ve hükümetin, toplumun ve devletin tam gelişimini, örgütlenme ilkelerini ve yönetim biçimlerini gösterebildi.

Anahtar Kelimeler: Farabi, siyaset, devlet, iyilik, insan, ahlak.

(G. Shadinova. El-Farabi'nin siyasi ve etik görüşlerinde bazı felsefi fikirler)

Аннотация

В этой статье обсуждаются некоторые философские идеи политических и этических взглядов аль-Фараби. Аль-Фараби не только проанализировал социально-политические явления, но и попытался указать обществу и государству разумное и справедливое направление. Представление о мыслителе имело практическое значение и было своеобразным предсказанием будущего человеческого общества, которое было новшеством политической философии Аль-Фараби. Важность исследования заключается в основном в разработке теоретических принципов и рекомендаций, предложенных философом. Социально-политические и социально-этические идеи аль-Фараби рассматривается как идея создания совершенного человеческого единства, основанного на всеобщей гармонии счастья и благополучия в обществе, и таким образом пытаются теоретически решить социальные и моральные проблемы своего времени. Всестороннее развитие политики, государства и правительства, общества и государства, принципы их организации и формы правления мыслитель сумел показать в своем трактате «Трактат о взглядах жителей добродетельного города».

Ключевые слова: Аль-Фараби, политика, государство, добро, люди, нравственность.

(Г. Шадинова. Некоторые философские идеи в политических и этических взглядах аль-Фараби)